

Станаўленне і развіццё бібліятэк Беларусі ў перыяд Расійскай Імперыі

(сярэдзіна XIX – пачатак XX ст.)

Працяг, пачатак гл. у № 2

Раман Матульскі
Дырэктар
Нацыянальнай
бібліятэкі Беларусі,
доктар педагагічных
навук, прафесар

У другой палове XIX ст. у Беларусі з'явіліся перадумовы для больш інтэнсіўнага павелічэння колькасці бібліятэк у гарадах і ўзнікнення іх у сельскай мясцовасці. Гэта было выклікана развіццём прамысловасці, якое абумовіла ўздым сацыяльна-эканамічнага і культурнага жыцця. Разам з тым правядзенне рэформаў, у тым ліку ў галіне асветы, супала ў Беларусі з рэакцыяй царызму, якая настала пасля падаўлення паўстання 1863–1864 гг., што прывяло да закрыцця шэрагу бібліятэк, запаволення тэмпаў развіцця бібліятэк, якія існавалі, і адкрыцця новых.

У адпаведнасці з законам аб друку 1865 г., распаўсюджаным на паўночна-заходнія губерні толькі ў 1869 г., губернатары атрымалі дазвол адкрываць кнігарні, крамы і кабінеты для чытання, продажу і выдачы чытачам незабароненай рускай і замежнай літаратуры. У сувязі з тым, што кнігі на польскай і бе-

ларускай мовах у Беларусі былі забаронены, фонды бібліятэк маглі камплектавацца толькі рускамоўнымі выданнямі.

Станоўчыя змены ў развіцці бібліятэчнай справы на беларускіх землях намеціліся ў 1870-я гг. У 1868 г. спынілася следства па справах удзелу ў паўстанні 1863–1864 гг., некалькі аслабла палітыка рэпрэсій, якая праводзілася пасля яго падаўлення. Пад уплывам грамадскай ўлады вымушаны былі пайсці на прадастаўленне некаторых дэмакратычных свабод. Сярод іншага дазвалялася арганізоўваць публічныя бібліятэкі. Але, каб не дапусціць распаўсюджвання імі дэмакратычнай літаратуры, царскае самадзяржаўе па-рознаму абмяжоўвала іх дзейнасць.

У 1880-х гг. у сувязі з зараджэннем у Расіі сацыял-дэмакратычнага руху царскі ўрад зрабіў больш жорсткай палітыку нагляду за грамадскімі арганізацыямі,

у тым ліку і за бібліятэкамі. Выдадзеныя ў студзені 1884 г. Временные правила о цензуре и печати (да-лей Часовыя правілы) прадугледжвалі прызначэнне спецыяльных упаўнаважаных, адказных за адкрыццё і ўтрыманне бібліятэк. Губернатары атрымалі дазвол адхіляць ад працы загадчыка або служачых у выпадку з'яўлення сумненняў у іх палітычнай добранадзейнасці. Міністру ўнутраных спраў было дадзена права ўказваць мясцовым уладам, якія творы друку не павінны трапляць у публічныя бібліятэкі і грамадскія чытальні, закрываць пры неабходнасці бібліятэкі і чытальні. Складзеныя ў адпаведнасці з гэтым «Алфавитные списки произведений печати, которые не должны быть допускаемы к обращению в публичных библиотеках и общественных читальнях» рэгламентавалі папаўненне бібліятэк. Для Беларусі, у якой навуковыя бібліятэкі адсутнічалі, жорсткасць Часовых правілаў была асабліва адчувальная.

У гэты перыяд царскі ўрад дазволіў таксама стварэнне бясплатных народных бібліятэк для бяднейшых слаёў насельніцтва, адначасова паставіўшы іх пад строгі кантроль. На Свяцейшы Сінод і Вучоны камітэт Міністэрства народнай асветы ўскладаліся абавязкі прагляду каталогаў бібліятэк і стварэння так званых міністэрскіх каталогаў, якія вызначалі склад кніжных фондаў народных бібліятэк. Першыя такія каталогі былі складзены ў 1888 г., а ў 1890 г. былі зацверджаны Правила о бесплатных народных читальнях и порядке надзора за ними, у адпаведнасці з якімі за бібліятэкамі ўстанаўліваўся нагляд трох ведамстваў – Міністэрства народнай асветы, Міністэрства ўнутраных спраў і Духоўнага ведамства [7, с. 16].

У перыяд падрыхтоўкі і правядзення рэвалюцыі 1905–1907 гг. царскі ўрад вымушаны быў зняць некаторыя абмежаванні, устаноўленыя раней на дзейнасць бібліятэк. У снежні 1905 г. было адменена рашэнне аб абавязковым праглядзе Міністэрствам народнай асветы каталогаў народных бібліятэк. Таксама былі адменены Правила о бесплатных народных читальнях и порядке надзора за ними, выдадзеныя ў 1890 г. У лютым 1906 г. Міністэрства народнай асветы зацвердзіла Правілы аб народных бібліятэках пры ніжэйшых навучальных установах, згодна з якімі на народныя бібліятэкі распаўсюджваліся агульныя ўказанні для публічных бібліятэк. У 1907 г. былі адменены алфавітныя спісы кніг, забароненых да звароту ў публічных бібліятэках і грамадскіх чытальнях [29, с. 45]. Гэта адыграла станоўчую ролю ў развіцці бібліятэк краю.

У гады спаду рэвалюцыйнага руху і разгулу рэакцыі становішча бібліятэк рэзка пагоршылася. Выпушчаныя царскай цензурай у 1908 і 1911 гг. спісы кніг, якія падлягаюць арышту, зноў абмежавалі магчымасці папаўнення фондаў бібліятэк і прывялі да скарачэння колькасці выданняў.

Развіццё бібліятэк рэлігійных канфесій у перыяд, што разглядаецца, зведала значныя змены. За падтрымку паўстанцаў былі закрыты рымска-каталіцкія саборы і манастыры, а іх маёмасць, як маёмасць царкоўных служак, якія падтрымалі паўстанне, канфіскавана. Разам з маёмасцю каталіцкіх сабораў і манастыроў былі канфіскаваны і іх бібліятэкі. Некаторая іх частка, а таксама асобныя прыватныя зборы былі вывезены ў іншыя бібліятэкі, у першую чаргу Віленскую публічную бібліятэку.

Такім чынам, услед за скасаваннем грэка-каталіцкай царквы ў другой трэці XIX ст., у 1860-я гг. быў істотна скарачаны ўплыў рымска-каталіцкай царквы. Пратэстантызм да таго часу ў Беларусі ўжо даўно не іграў істотнай ролі. Дамінуючае становішча ў духоўным жыцці грамадства, у тым ліку і ў бібліятэчнай справе, заняла Руская праваслаўная царква, якая пачала ствараць пры сваіх храмах бібліятэкі. Да канца XX ст. бібліятэка была прыкладна ў кожным трэцім-чацвёртым праваслаўным храме.

У той жа час змянялася становішча і роля бібліятэк навучальных устаноў, якія дзейнічалі на тэрыторыі краю. Змагаючыся з польскім і каталіцкім уплывам, царызм пачаў яшчэ больш актыўна праводзіць русіфікатарскую палітыку. У сакавіку 1864 г. за паўстанне, узнятае студэнтамі і выкладчыкамі, была закрыта адзіная на тэрыторыі сучаснай Беларусі вышэйшая навучальная ўстанова – Горы-Горацкі земляробчы інстытут, перастала функцыянаваць і яго бібліятэка. У тым жа годзе ўлады закрылі яшчэ шэраг сярэдніх навучальных устаноў і іх бібліятэкі, у тым ліку Маладзечанскую, Навагрудскую і Свіслацкую гімназіі, усе польскамоўныя школы [29, с. 31–32].

У пачатку XX ст. назіраўся значны рост колькасці пачатковых школ. Аднадзённы перапіс, што праводзіўся ў Расійскай Імперыі 18 студзеня 1911 г., зафіксаваў у Віленскай навучальнай акрузе 8973 пачатковыя школы, $\frac{2}{3}$ з якіх (5920) мелі настаўніцкія бібліятэкі. Зборы навучальных дапаможнікаў былі ў 6913 (77%) школах, а ў 3495 (39%) – калекцыі кніг для пазакласнага чытання.

Фонды школьных бібліятэк уключалі ў асноўным вучэбную і рэлігійна-маральную літаратуру, накіраваную па сваім змесце на фарміраванне ў навучэнцаў вернападданных перакананняў.

У сувязі з развіццём сістэмы сярэдняй адукацыі атрымалі развіццё і бібліятэкі дадзенага тыпу навучальных устаноў, у першую чаргу рэальных вучылішчаў і гімназій. Іх асаблівасцю з'яўляўся той факт, што ў кожнай навучальнай установе дзейнічалі фундаментальная бібліятэка, прызначаная ў асноўным для выкладчыкаў, а таксама вучнёўская бібліятэка. У 1910 г. у рэальных вучылішчах Віленскай навучальнай акругі дзейнічала 18 бібліятэк, у тым ліку 9 фундаментальных і 9 вучнёўскіх, у якіх налічвалася амаль 42 тыс. назваў кніг у 82 тыс. тамоў [25, с. 10–11].

Прыкладна ў той жа час у гімназіях навучальнай акругі дзейнічала 75 бібліятэк – 37 фундаментальных і 38 вучнёўскіх – з сукупным аб'ёмам фонду больш за 250 тыс. экз.

У апошняй трэці XIX ст. у Беларусі сталі адкрывацца бібліятэкі навуковых і культурных таварыстваў, якія пачалі стварацца яшчэ ў пачатку стагоддзя.

Найбольш багатую навуковую бібліятэку ў Паўночна-Заходнім краі сфарміравала Беларускае навуковае таварыства, створанае ў Вільні ў 1907 г. Да 1914 г. бібліятэка мела каля 50 тыс. кніг і перыядычных выданняў, а таксама рукапісы па гісторыі, эканоміцы і культуры Беларусі і Літвы [29, с. 52–53].

Сярод бібліятэк навуковых таварыстваў, якія дзейнічалі на тэрыторыі сучаснай Беларусі, асаблівае месца займала бібліятэка Віцебскай вучонай архіўнай камісіі, створанай па ініцыятыве мясцовых краязнаўцаў Камісіі ў 1908 г. у мэтах вывучэння гісторыі Полацка-Віцебскага краю, аховы помнікаў гісторыі і культуры Віцебшчыны. Фонд бібліятэкі складалі да-

роўныя кнігі са збораў вядомых краязнаўцаў А. Сапунова, У. Арсеньева, У. Стукаліча, звыш 400 тамоў з бібліятэкі А. Семянтоўскага-Курылы, кнігі са збораў этнографа М. Нікіфароўскага і выданні, якія паступілі ад 103 універсітэтаў, музеяў, архіваў, статыстычных камітэтаў і іншых арганізацый. Камісія абменьвалася сваімі выданнямі з Каліфарнійскім універсітэтам, Смітсанаўскім інстытутам у Вашынгтоне, Нью-Ёркскай публічнай бібліятэкай. Сярод яе кніг былі працы вядомых краязнаўцаў і вучоных М. Доўнар-Запольскага, Я. Карскага, У. і Ю. Арсеньевых, Б. і В. Мадзалеўскіх і інш. [15]. Да канца 1911 г. бібліятэка налічвала ў сваіх фондах 1859 назваў кніг і 3726 экз. перыядычных выданняў [28, с. 152–153].

Значнымі былі таксама бібліятэкі таварыстваў урачоў, адкрытых у канцы XIX ст. у губернскіх цэнтрах Беларусі. Так, у 1909 г. у бібліятэцы Мінскага таварыства ўрачоў было 7417 экз. медыцынскіх выданняў на рускай, нямецкай, французскай і іншых мовах [37, с. 33]. Бібліятэкі функцыянавалі таксама пры Віленскім, Магілёўскім, Віцебскім і Гродзенскім таварыстваў урачоў.

Невялікія бібліятэкі мелі і сельскагаспадарчыя таварыствы. У 1876 г. арганізавала бібліятэку Мінскае таварыства сельскай гаспадаркі. У пачатку XX ст. яе фонд склаў 1175 экз. кніг [6, с. 74]. У 1878 г. адкрыла бібліятэку таварыства Віцебскіх сельскіх гаспадароў, у 1912 г. – Давыд-Гарадоцкае сельскагаспадарчае таварыства. Значнай была бібліятэка Мінскай балотнай станцыі [29, с. 52].

Спецыяльныя бібліятэкі дзейнічалі таксама пры кожным губернскім статыстычным камітэце [гл., напр.: 22; 23; 24; 26]. Невялікія бібліятэкі былі адкрыты Гродзенскім таварыствам «Муза» (1908), Мінскім таварыствам сяброў музыкі (1913) і інш.

Развіццё і актывізацыя ў краі ў канцы XIX – пачатку XX ст. сацыял-дэмакратычнага і нацыянальна-вызваленчага рухаў прывялі да ўзнікнення ў Беларусі легальных і нелегальных бібліятэк розных партый і нацыянальна-культурных і грамадскіх аб'яднанняў.

У канцы 1880-х – пачатку 1890-х гг. сацыял-дэмакратычныя гурткі ўтвараліся ў многіх гарадах Беларусі. Найбольш буйныя з іх стваралі бібліятэкі легальнай і нелегальнай літаратуры. У 1887–1888 гг. былі сфарміраваны бібліятэкі рабочых арганізацый чыгуначных майстэрняў станцыі Мінск [27, с. 35]. На рубяжы 1880–90-х гг. у Мінску дзейнічала даволі вялікая арганізацыя марксісцкага напрамку, якая мела некалькі бібліятэк [34, с. 55]. Але найбольш значная агульнадаступная бібліятэка, створаная ў 1892–1893 гг., якая карысталася вялікай папулярнасцю сярод рабочых, была пры гуртку А. Амстэрдама. Адначасова пры гуртку дзейнічала яшчэ і нелегальная бібліятэка [27, с. 37–38]. Пры створанай у 1897 г. у Гомелі сацыял-дэмакратычнай групе існавала бібліятэка нелегальнай літаратуры ў 200 тамах [16, с. 13, 25]. Бібліятэка для рабочых і сялян была ўтворана ў пачатку 1990-х гг. гродзенскай інтэлігенцыяй [16, с. 9–10].

У гады рэвалюцыйнага ўздыму ў пачатку XX ст. дзейнасць партыйных бібліятэк значна актывізавалася. Яны функцыянавалі пры шэрагу партыйных арганізацый і аб'яднанняў у Мінску, Барысаве, Жлобіне і іншых гарадах. У гады рэакцыі, якая надышла пасля падаўлення рэвалюцыі 1905–1907 гг., царызм перайшоў у наступ: зноў пачалася пала-

са рэпрэсій. У гэты час былі выяўлены і ліквідаваны многія партыйныя бібліятэкі [33, с. 111; 38, с. 64].

У час новага рэвалюцыйнага ўздыму дзейнасць бібліятэк партыйных арганізацый і аб'яднанняў зноў актывізавалася. Так, у Магілёве прапагандысцкай групай была арганізавана бібліятэка, якая налічвала 1200 кніг і вялікую колькасць перыядычных выданняў [8, с. 148–149]. Нелегальныя бібліятэкі ствараліся нават у невялікіх гарадах і вёсках. Так, у 1912 г. падпольная бібліятэка была знойдзена ў вёсцы Туміловічы Барысаўскага павета [36, с. 167, 183, 186, 191–192].

З актывізацыяй нацыянальна-вызваленчага руху ў пачатку XX ст. узрасла роля бібліятэк пры беларускіх грамадскіх і навукова-культурных аб'яднаннях, рэдакцыях беларускіх газет і выдавецтваў. У гэты перыяд паступова ўтвараліся бібліятэкі пры «Нашей ниве», Беларускаму музеі ў Вільні і іншых выдавецтвах і таварыствах. Іх фонды камплектаваліся як уласнымі выданнямі, так і творамі друку, якія выйшлі ў свет у іншых выдавецтвах і друкарнях. Для папаўнення фондаў ім высылалі свае кнігі Я. Карскі і Б. Эпімах-Шыпіла, Маскоўскае выдавецтва «Польза», Імператарскае таварыства гісторыі і старажытнасцей расійскіх і інш.

Актыўную дзейнасць па стварэнні сваіх бібліятэк развівалі ў той перыяд таксама яўрэйскія нацыянальныя аб'яднанні. Для ўзняцця эканамічнага і культурнага ўзроўню свайго народа, аб'яднання яго на нацыянальнай платформе яны стваралі свае бібліятэкі, галоўнай мэтай дзейнасці якіх было распаўсюджванне яўрэйскай літаратуры [3, с. 43–52]. Так, Брэсцкая яўрэйская бібліятэка налічвала ў сваіх фондах больш за 6 тыс. кніг. У калекцыі разам з яўрэйскімі выданнямі даволі шырока была прадстаўлена як руская, так і ў цэлым сусветная літаратура [35].

У перыяд падрыхтоўкі і правядзення рэвалюцыі 1905–1907 гг. у Беларусі з'явіліся рабочыя бібліятэкі, арганізаваныя на сродкі прафсаюзаў. Але ў сувязі з узмацнелай рэакцыяй пасля паражэння рэвалюцыі яны не змаглі разгарнуць сваю дзейнасць. З 1907 па 1910 г. было закрыта больш за 40 буйнейшых прафсаюзаў, у сувязі з чым перасталі існаваць і іх бібліятэкі [29, с. 53].

З 1897 г. у беларускіх гарадах, а некалькі пазней і ў сельскай мясцовасці з'явіліся бібліятэкі-чытальні, арганізаваныя папярчальствамі аб народнай цвярозасці. Асноўнай задачай папярчальстваў было адцягненне насельніцтва ад злоўжывання спіртнымі напоямі шляхам разгортвання асветнай дзейнасці.

Распаўсюджванню ведаў сярод насельніцтва спрыяла таксама дзейнасць спецыяльных ведамасных бібліятэк, арганізацыя якіх пачалася ў Беларусі з канца XIX ст. на чыгунцы. Найбуйнейшай з іх была бібліятэка пры Упраўленні палескіх чыгунак у Гомелі, у фондзе якой да канца XIX ст. налічвалася 8637 кніг і 39 перыядычных выданняў. Невялікія бібліятэкі былі адкрыты на сваёй лініі, у тым ліку і ў Мінску, Маскоўска-Брэсцкай чыгункай [2, с. 131]. Пры Упраўленні Лібава-Роменскай чыгункі на станцыі Мінск у 1889 г. таксама адкрылася бібліятэка. У 1910 г., гэта значыць праз 21 год пасля адкрыцця, яна мела ў сваім фондзе 2682 кнігі і выпісвала 33 перыядычныя выданні [37, с. 33].

Па ініцыятыве мясцовай інтэлігенцыі ў Беларусі яшчэ ў сярэдзіне XIX ст. пачалося стварэнне грамадскіх публічных бібліятэк. Першая ж «общая приятельская

бібліотека» была арганізавана віцебскай моладдзю яшчэ ў 1840-х гг., але з-за фінансавых цяжкасцей яна праіснавала ўсяго шэсць гадоў [28, с. 157]. Ідэя стварэння грамадскіх публічных бібліятэк атрымала больш шырокае распаўсюджванне ў пачатку 1860-х гг. У гэты час адкрылася грамадская бібліятэка ў Наваградку, маладзёжная бібліятэка ў Ашмянах і іншых гарадах. У іх пераважалі польскія і французскія выданні, набывалася прагрэсіўная для таго часу літаратура [4, с. 59]. Пасля падаўлення паўстання 1863–1864 гг. шэраг грамадскіх бібліятэк быў закрыты, у тым ліку і Наваградская грамадская бібліятэка [1, с. 26]. Аднак пад уплывам грамадскасці царскія ўлады вымушаны былі ў канцы 1860-х гг. пайсці на прадастаўленне некаторых дэмакратычных свабод, у тым ліку адкрыццё публічных бібліятэк. Тым не менш за перыяд з 1863 па 1980 г. у Беларусі было дазволена адкрыць толькі тры бібліятэкі: у Мінску, Віцебску і Пінску [37, с. 31].

У гады рэвалюцыйнага ўздыму пачатку ХХ ст. узмацніўся грамадскі рух за стварэнне бібліятэк у сельскай мясцовасці. Так, у верасні 1905 г. была адкрыта бібліятэка ў сяле Астрамечава Брэсцкага павета Гродзенскай губерні. У 1908 г. яна ўжо абслугоўвала 240 чытачоў і мела ў сваім фондзе 1039 кніг [29, с. 55]. Адкрываліся бібліятэкі і ў іншых вёсках беларускіх губерняў.

Адной з найбольш буйных і прагрэсіўных публічных бібліятэк на тэрыторыі Беларусі ў пачатку ХХ ст. была Мінская гарадская публічная бібліятэка імя А.С. Пушкіна, адкрытая 25 снежня 1900 г. у гонар 100-годдзя з дня нараджэння паэта. Да адкрыцця бібліятэкі грамадскасць горада ахвяравала ёй каля 2 тыс. кніг, а Камітэт ушанавання 100-годдзя А.С. Пушкіна перадаў 1545 р. У далейшым гарадская дума штогод выдзяляла 555 р. на ўтрыманне бібліятэкі. Да канца 1914 г. яе кніжны фонд склаў 15 тыс. экз. [29, с. 46–47].

Такім чынам, нягледзячы на шэраг арганізацыйных і фінансавых цяжкасцей, да пачатку Першай сусветнай вайны публічныя бібліятэкі былі створаны ў большасці гарадоў Беларусі, а таксама ў шэрагу сельскіх населеных пунктаў. У 1913 г. на тэрыторыі Беларусі дзейнічала 851 публічная бібліятэка з кніжным фондам 423 тыс. экз., з іх у гарадах – 83 бібліятэкі з фондам 185 тыс. экз., у сельскай мясцовасці – 768 бібліятэк з фондам 238 тыс. экз. У сілу розных прычын эфектыўнасць іх выкарыстання была невялікая: бібліятэкамі ў гарадах карысталася 30–35 тыс. чытачоў (3–3,5% насельніцтва), а на сяле – 15–18 тыс. (0,2–0,3%) [29, с. 57].

Разам з грамадскімі публічнымі бібліятэкамі ў 1830–1840-х гг. у Беларусі з’явіліся *камерцыйныя бібліятэкі і кабінеты для чытання пры кніжных крамах і кнігарнях*, якія выконвалі ў вядомай меры функцыі публічных бібліятэк. Тут не толькі прадавалі кнігі, але і выдавалі іх для чытання за пэўную плату. Але ў сувязі з забаронай на тэрыторыі Беларусі польскай мовы такія бібліятэкі тады шырокага распаўсюджвання не атрымалі. Іх дзейнасць актывізавалася ў другой палове ХІХ ст. у сувязі з пашырэннем сферы ўплыву расійскіх кнігавыдаўцоў і кнігагандлёўцаў.

На задавальненне патрэбнасцей у чытанні вышэйшых колаў грамадства былі разлічаны *бібліятэкі, якія ствараліся пры шляхетных дваранскіх і афіцэрскіх сходах і клубах*. Такія бібліятэкі дзейнічалі, напры-

клад, пры Брэсцкім, Віцебскім, Гродзенскім, Мінскім, Магілёўскім шляхетных сходах [гл., напр.: 11; 12; 13; 18; 20], афіцэрскіх сходах 226-га пяхотнага Бабруйскага палка, 4-га грэнадзёрскага Нясвіжскага палка [14; 32], цывільных і ваенных клубах у Віцебску [19]. Яны насілі закрыты характар і былі даступны толькі для членаў гэтых аб’яднанняў.

Часткова функцыі публічных таксама выконвалі *бібліятэкі для народнага чытання (народныя бібліятэкі)*, якія ствараліся пры школах. Яны разглядаліся адміністрацыяй Віленскай навучальнай акругі ў першую чаргу ў якасці баз для правядзення народных чытанняў і абслугоўвання кнігамі пісьменных сялян. Бібліятэкі для народнага чытання як аддзелы школьнай бібліятэкі пачалі стварацца з 1882 г. у Магілёўскай губерні, з 1883 г. – у Віленскай і Гродзенскай, з 1892 г. – у Віцебскай і з 1893 г. – у Мінскай. Ужо праз 10 гадоў – у 1893 г. – толькі ў Гродзенскай губерні дзейнічала 135 такіх бібліятэк з сукупным кніжным фондам каля 20 тыс. экз. [5, с. 151–154]. У Мінскай губерні ў 1893 г. працавала 59 народных бібліятэк, а ў Віцебскай – 44. Да 1899 г. на тэрыторыі Віленскай навучальнай акругі было адкрыта каля 500 народных бібліятэк [30, с. 705]. У 1904 г. пры народных вучылішчах Беларусі дзейнічалі 782 бібліятэкі [9, с. 152]. Аднадзённы перапіс пачатковых школ зафіксаваў наяўнасць у Віленскай навучальнай акрузе ў 1911 г. 1419 народных бібліятэк з сукупным аб’ёмам фонду каля 320 тыс. экз. У адной такой бібліятэцы налічвалася прыкладна 220 экз. рэлігійна-маральных і мастацкіх кніг.

Пад’ём у развіцці народных бібліятэк працягваўся нядоўга. У 1912 г. былі зацверджаны новыя «Правіла о народных библиотеках при низших учебных заведениях», згодна з якімі яны паступалі ў поўнае распадаржэнне і пад кантроль навучальных устаноў і фактычна прыраўноўваліся да школьных. Зноў была ўстаноўлена забарона на набыццё дэмакратычнай літаратуры. Неабходнасць строгага выканання гэтых правілаў выклікала значнае скарачэнне прышкольных бібліятэк: у 1913 г. іх было ўжо толькі 773 [29, с. 56]. У Беларусі, дзе бібліятэчнае абслугоўванне сельскага насельніцтва ажыццяўлялі пераважна прышкольныя бібліятэкі, адмоўны ўплыў «Правіл...» аб народных бібліятэках 1912 г. быў асабліва адчувальны.

Аб далейшым лёсе народных бібліятэк, на жаль, дакладных звестак няма. Вядома, што першая народная бібліятэка ў сяле Астрамечава праіснавала да 1915 г. і была знішчана ў час Першай сусветнай вайны [10, с. 209]. У 1920–1940-я гг. бібліятэка неаднаразова знішчалася і аднаўлялася і канчаткова аднавіла сваю працу толькі пасля завяршэння Вялікай Айчыннай вайны [31, с. 159].

Найпершай жа па сваім значэнні сярод бібліятэк, што дзейнічалі ў краі ў канцы ХІХ – пачатку ХХ ст., была Віленская публічная бібліятэка.

Ідэя стварэння бібліятэкі, якая сабрала б у сваіх фондах кніжныя багацці краю і адначасова стала цэнтрам «... русского просвещения и науки в Северо-Западном крае...» [17, с. 5], узнікла ў 1863 г. і звязана з трагічнымі падзеямі ў нашай гісторыі – падаўленнем паўстання 1863–1864 гг. У ходзе канфіскацыі маёмасці ўдзельнікаў паўстання царскія ўлады сутыкнуліся з нечаканай праблемай – вялікай колькасцю адабраных кніг, з якімі неабходна было нешта рабіць [17, с. 05–06].

У бібліятэцы, якая стваралася, царскія ўлады бачылі ў першую чаргу «...лучшее средство для местной культурной борьбы... намерены были сосредоточить при ней умственную и научную деятельность всего края, чтобы противопоставить таким образом "чистую науку русскую польской"» [17, с. 7].

У далейшым яны папаўняліся не толькі канфіскаванымі калекцыямі, але і з іншых крыніц, у тым ліку за кошт добраахвотных ахвяраванняў дзяржаўных устаноў і іншых арганізацый і прыватных асоб, а таксама падпіскі і набыцця кніг на сродкі, якія выдзяляліся бібліятэцы ўрадам.

Не вельмі шматлікай крыніцай папаўнення фонду бібліятэкі, але вельмі каштоўнай, асабліва з пазіцыі сучаснай нацыянальнай беларускай бібліяграфіі, з'яўляўся своеасаблівы абавязковы экзэмпляр друкаванай прадукцыі. Ubачыўшы ў Віленскай публічнай бібліятэцы найбагацейшае кнігасховішча краю, царскія ўлады загадалі ўсім выдаўцам дастаўляць у яе «... по одному экземпляру всех изданий, выходящих в свет в пределах Северо-Западного края» [21, с. 50].

Фонд Віленскай публічнай бібліятэкі складаўся з чатырох аддзяленняў – замежнага, рускага, рукапіснага і старадрукаванага. Як адзначае А. Мілавідаў, «русское отделение при открытии библиотеки в 1867 году было очень бедно: в нем было всего 1252 сочинения в 1854 томах» [17, с. 16–17], але да 1903 г. у ім захоўвалася ўжо больш за 23 тыс. назваў кніг у 42 910 экз. Аддзяленне мела гістарычны аддзел, у якім даволі поўна былі сабраны выданні па гісторыі Паўночна-Заходняга краю [17, с. 17].

У замежным аддзяленні бібліятэкі ў пачатку ХХ ст. знаходзілася каля 125 тыс. тамоў прыкладна ў 76 тыс. назваў. Тут захоўваліся каштоўныя кнігі і рукапісы, канфіскаваныя з бібліятэк каталіцкіх манастыроў, «...редкие издания священных книг старой и новой печати на разных языках, с комментариями и иллюстрациями» [17].

Найбольш каштоўныя выданні захоўваліся ў рукапісным і старадрукаваным аддзяленнях бібліятэкі. У аддзяленні рукапісаў захоўваліся больш за 130 тыс. рукапісных дакументаў, сярод якіх 329 царкоўна-славянскіх і 575 рускіх і лацінскіх пергаментных граматаў; найстаражытныя царкоўнаславянскія рукапісы, у тым ліку Тураўскае Евангелле XI ст.; Лацінскія рукапісы XII ст.; Творы заходне-еўрапейскай сяміаграфіі XII–XIV стст. [17, с. 18–20]. Аддзяленне старадрукаваных кніг падзялялася на дзве часткі – рускую і замежную. У рускім аддзяленні старадрукаваных кніг захоўваліся такія каштоўнасці, як першае віленскае выданне Апостала 1525 г. і іншыя выданні XVI ст., Творы праваслаўных і ўніяцкіх друкарняў, урывак рускай кнігі, надрукаванай у Ватыкане ў 1596 г. У замежным аддзяленні налічвалася 1032 назвы ў 781 пераплёце, у т. л. творы, надрукаваныя ў еўрапейскіх друкарнях у 1473 г., Радзівілаўская Біблія 1563 г. Тут захоўвалася 165 замежных інкунабул, выдадзеных да 1500 г., і 583 кнігі, надрукаваныя з 1500 па 1550 г. [17, с. 20–22].

У сувязі з тым, што беларуская мова ў час уваходжання беларускіх зямель у склад Расійскай Імперыі знаходзілася не проста пад забаронай, як, напрыклад, польская, а яе, з пункту гледжання афіцыйных улад, наогул не існавала, як і Беларусі, то, адпаведна, у справах аб дзейнасці Віленскай публічнай бібліятэкі няма статыстычных даных аб наяўнасці

ў яе фондзе беларускіх выданняў. Разам з тым інфармацыя, змешчаная ў публікацыях і архіўных матэрыялах, якія адлюстроўваюць этапы стварэння і функцыянавання бібліятэкі, дазваляе зрабіць вывад аб тым, што значную частку фонду бібліятэкі складалі матэрыялы, якія па месцы іх стварэння, аўтарскай прыналежнасці, мове і змесце адносяцца да Беларусі і могуць быць класіфікаваныя як нацыянальныя. У фондзе бібліятэкі мелася таксама вялікая колькасць замежных выданняў і рукапісаў, якія доўгі час існавалі на беларускіх землях і аказалі значны ўплыў на развіццё духоўнай і матэрыяльнай культуры беларусаў. Гэта дае падставу вызначыць Віленскую публічную бібліятэку як бібліятэку, якая ў перыяд з 1867 па 1915 г. выконвала ў адносінах да Беларусі функцыі нацыянальнай, і дазваляе лічыць яе адной з папярэдніц сучаснай нацыянальнай бібліятэкі краіны – Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі.

У канцы XVIII – пачатку ХХ ст. у Беларусі працягвалі існаваць бібліятэкі, створаныя прадстаўнікамі шляхецкіх беларускіх родаў у перыяд Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай. Акрамя тытулаванай арыстакратыі дамашнія бібліятэкі мелі таксама прадстаўнікі шляхты, якая ў XIX ст. была ўжо дастаткова разнастайнай па сваім маёмасным статусе.

Асабістыя кніжныя зборы фарміравалі таксама свяшчэннаслужыцелі і прадстаўнікі рускага дваранства, якія перасяляліся на тэрыторыю Беларусі.

Стварэннем сваіх бібліятэк займалася яшчэ адна сацыяльная група – нацыянальная інтэлігенцыя. У пераважнай большасці гэта былі служачыя, урачы, настаўнікі, а таксама вучоныя, пісьменнікі, былыя выкладчыкі Віленскага ўніверсітэта.

Кніга была таксама запатрабавана ў асяроддзі мяшчан, духавенства, пачала з'яўляцца – хоць усё ж вельмі рэдка – і ў сялянскім асяроддзі. Аднак звесткі аб гэтых калекцыях вельмі малыя.

Найбольш буйнымі сярод асабістых бібліятэк у Беларусі ў перыяд Расійскай Імперыі працягвалі заставацца кніжныя зборы Радзівілаў у Нясвіжы, Сапегаў у Дзярэчыне, Храптовічаў у Шчорсах, Агінскіх у Слоніме, Гутэн-Чапскіх у Станькаве і іншых магнацкіх родаў.

ЛІТАРАТУРА

1. **Алышева, В. А.** Первая библиотека Гродненщины : из истории Гродненской областной библиотеки / В. А. Алышева, А. В. Чилек // Библиотечное дело в БССР. Из истории библиотек республики : [сб. ст. / Гос. б-ка БССР им. В. И. Ленина, Науч.-метод. отдел библиотековедения ; отв. ред.: Э. Цыганков, И. Санкова]. – Минск, 1968. – С. 19–48.

2. **Барановский, Л. С.** Из истории первых учебных заведений и библиотек на железных дорогах Белоруссии / Л. С. Барановский, Б. И. Броновицкий // Вопросы библиографоведения и библиотековедения : межведомств. сб. / Мин. ин-т культуры ; [редкол.: В. Е. Леончиков (гл. ред.) и др.]. – Минск, 1980. – [Вып. 1]. – С. 128–135.

3. **Бухбиндер, Н. А.** Еврейское рабочее движение в Гомеле (1890–1905 гг.) / Н. А. Бухбиндер // Красная летопись. – 1922. – № 2/3. – С. 38–70.

4. **Владимиров, Л. И.** Очерки по истории книги и библиотек в Литве до 1917 года : докл. о содерж. осн. опубл. работ, представл. по совокупности на соиск. учен. степ. канд. ист. наук / Л. И. Владимиров ; Вильнюс. гос. ун-т. – Вильнюс, 1965. – 84 с.

5. **Вспомогательные средства народной школы в Виленском учебном округе в 1893 году** // Рус. шк. – 1894. – № 11. – С. 144–158.

6. **Грабовский, Б. С.** Краткий очерк двадцатипятилетней деятельности Минского общества сельского хозяйства, состоящего под августейшим покровительством Его Императорского Высочества великого князя Владимира Александровича / Б. С. Грабовский. – Минск : Паровая типолитограф. Х. Я. Дворжеца, 1901. – 74 с.

7. **Звягинцев, Е.** Правовое положение народных библиотек за 50 лет / Е. Звягинцев. – М. : Кн. склад «Для самообразования, б-ки и шк.» Е. Д. Трауцкой, 1916. – 54, [2] с.

8. **Из истории** борьбы за распространение марксизма в Белоруссии (1883–1917 гг.) : [сб. ст.] / АН БССР, Ин-т философии ; под ред. К. П. Буслова. – Минск : Изд-во АН БССР, 1958. – 249 с.

9. **Из истории** школы Белоруссии и Литвы : тр. Ин-та теории и истории педагогики / отв. ред. В. З. Смирнов. – М. : Просвещение, 1964. – 323 с. – (Известия Академии педагогических наук РСФСР ; вып. 131).

10. **Ильевский, З.** Павленковская библиотека в Остромечеве / З. Ильевский // Свитязь : альм. библиофилов Белоруссии / Добровол. о-во любителей кн. БССР ; сост. Л. А. Казыро ; редкол.: С. В. Букчин (гл. ред.) [и др.]. – Минск, 1989. – С. 207–210.

11. **Каталог** библиотеки Брестского городского благородного собрания 1889 г. Первое прибавление... – Варшава : [б. и., 1890]. – 18 с.

12. **Каталог** библиотеки Гродненского благородного собрания / сост. П. Б. Цвакунов. – Гродно : Тип. С. И. Юхневича, 1910. – 511 с.

13. **Каталог** библиотеки Минского русского общественного собрания : сост. в 1914 г. / под ред. Н. А. Лелюхина. – Минск : Электротип. Слепяна, 1914. – 164 с.

14. **Каталог** книг Офицерского собрания 226-го пехотного резервного Бобруйского полка. – Царицын : [б. и.], 1905. – 30 с.

15. **Краткий систематический каталог** библиотеки Витебской ученой архивной комиссии (по 1 декабря 1911 г.) / [сост. Н. Кенигфест]. – Витебск : Типолитограф. П. А. Подземского, 1912. – VII, 184 с.

16. **Кузнецов, А.** На пути к Октябрю : из истории парт. строительства в Белоруссии 1884–1917 гг. / А. Кузнецов. – Минск : Беларусь, 1970. – 155 с.

17. **Миловидов, А.** Краткий исторический очерк Виленской публичной библиотеки : по поводу 35-летия ее существования / А. Миловидов. – Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1903. – 24 с.

18. **О библиотеке** [Витебского благородного] собрания // Памятная книжка Витебской губернии на 1881 г. / Витеб. губерн. стат. ком. – Витебск, 1881. – С. 123–125.

19. **Общественные** библиотеки Витебска // Неделя. – 1876. – № 30. – С. 982–984.

20. **Однодневная** перепись начальных школ в империи, произведенная 18 января 1911 года / ред. В. И. Покровский. – СПб. : Тип. «Экономия», 1914. – Вып. 8, ч. 1 : Виленский учебный округ. Губернии: Виленская, Витебская, Гродненская, Ковенская, Минская и Могилевская. – 26, 134 с.

21. **Отношение** виленского, ковенского и гродненского генерал-губернатора минскому губернатору о представлении экземпляра всех изданий, выходящих на территории Северо-Западного края в Виленскую публичную библиотеку, от 27 декабря 1903 г. // Библиотечная справа на Беларуси : документы и материалы, XIX – пачатак XX ст. / Нац. б-ка Беларуси ; [состав. В. А. Рынкевич] ; редкол.: Л. Г. Кірухіна (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2008. – С. 50.

22. **Отчет** Могилевского губернского статистического комитета за 1910 год. – Могилев : Губерн. тип., 1911. – 17 с.

23. **Отчет** о действиях и занятиях Витебского губернского статистического комитета за 1903 и 1904 г. – Витебск : Губерн. типолитограф., 1905. – 10 с.

24. **Отчет** о состоянии и занятиях Виленского губернского статистического комитета за 1902 год. – Вильна : Губерн. тип., 1903. – 18 с.

25. **Отчет** попечителя Виленского учебного округа о со-

стоянии реальных училищ за 1910 год // Отчет о состоянии учебных заведений и учреждений Виленского учебного округа за 1910 год. – Вильна, 1911. – С. 2–39. – Разд. паг.

26. **Отчеты** о состоянии и деятельности Гродненского губернского статистического комитета за 1907, 1908, 1909, 1910 и 1912 гг. – Гродна : Губерн. тип., 1913. – 30, [1] с.

27. **Очерки** истории Коммунистической партии Белоруссии : в 2 ч. / Ин-т истории партии при ЦК КПБ – фил. ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС ; [Н. В. Каменская и др. ; ред. Н. М. Мешков]. – 2-е изд. – Минск : Беларусь, 1968. – Ч. 1 : 1883–1920. – 505 с.

28. **Подлипский, А. М.** Из истории библиотек дореволюционного Витебска / А. М. Подлипский // Книговедение в Белоруссии : сб. ст. / АН БССР, Фундамент. б-ка им. Я. Коласа ; [редкол.: М. П. Стрижонок (отв. ред.) и др.]. – Минск, 1977. – С. 149–159.

29. **Покало, М. И.** История библиотечного дела в БССР / М. И. Покало. – Минск : Выш. шк., 1986. – 198 с.

30. **Рудаков, В. Е.** Николай Александрович Сергиевский (некролог) / В. Е. Рудаков // Ист. вестн. – 1901. – Т. 83, № 2. – С. 698–705.

31. **Сацута, І. У.** 3 гісторыі народных бібліятэк Берасцейшчыны / І. У. Сацута // Берасцейскія кнігазборы : матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф. «Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даследавання», Брэст, 30–31 кастр. 2008 г. / Брэст. аблвыканкам, Абл. б-ка імя М. Горкага ; [состав.: А. М. Мяснянкіна, Т. С. Кавенька ; пад агул. рэд. М. В. Нікалаева]. – Брэст, 2010. – С. 153–159.

32. **Систематический каталог** библиотеки Офицерского собрания 4-го гренадерского Несвижского генерал-фельдмаршала князя Барклай-де-Толли полка : по 1 сент. 1903 г. / сост.: Е. А. Марковский, А. А. Никитин. – М. : [б. и.], 1903. – 126 с.

33. **Солодков, Т. Е.** Борьба трудящихся Белоруссии против царизма (1907–1917) / Т. Е. Солодков. – Минск : Наука и техника, 1967. – 373 с.

34. **Солошенко, В. И.** От народничества к марксизму : распространение марксизма и образование социал-демократических организаций в Белоруссии / В. И. Солошенко ; Ин-т истории партии при ЦК КПБ – фил. Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Минск : Беларусь, 1971. – 151 с.

35. **Стефанович, А. В.** К истории Брестской еврейской библиотеки И. Рыбацкого / А. В. Стефанович // Берасцейскія кнігазборы : матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф. «Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даследавання», Брэст, 30–31 кастр. 2008 г. / Брэст. аблвыканкам, Абл. б-ка імя М. Горкага ; [состав.: А. М. Мяснянкіна, Т. С. Кавенька ; пад агул. рэд. М. В. Нікалаева]. – Брэст, 2010. – С. 193–197.

36. **Хроника** важнейших событий истории Коммунистической партии Белоруссии : в 3 ч. / Ин-т истории партии при ЦК КПБ – фил. Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Минск : Госиздат БССР, 1962–1980. – Ч. 1 : 1883–1918 гг. / [сост.: К. Н. Станкевич, Ф. А. Зеленовский]. – 1962. – 458 с.

37. **Цыбуля, В. А.** Грамадскія і спецыяльныя бібліятэкі Беларусі (XIX – пач. XX ст.) / В. А. Цыбуля // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. – 1976. – № 2. – С. 31–33.

38. **Яфрэмава, В. І.** Распаўсюджванне марксісцкай літаратуры ў Беларусі да 1917 г. / В. І. Яфрэмава, М. С. Купчын // Вес. АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1968. – № 2. – С. 59–66.

Summary

The director of the National Library of Belarus R. Motulsky tells in his article about the establishment and development of the Belarusian libraries during the Russian Empire period since the middle of the 19th c. to the beginning of the 20th c.